

УДК 159.95

Осьодло В. І.,

доктор психологічних наук,
професор, начальник гуманітарного інституту,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
E-mail: v.osyodlo@gmail.com

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті розглянуто особливості розвитку психології у першій половині ХХ століття. Особлива увага приділяється науковим дослідженням та діяльності вчених в роки другої світової війни. Досліджено основні результати практичної діяльності психологів в роки війни та відповідні тематичні напрямки.

Ключові слова: *проблеми психології довоєнного періоду, особистість, взаємодія психології з практикою, оборонна тематика, загальнопсихологічні дослідження.*

The article deals with the features of development of psychology in the first half of the twentieth century. Particular attention is paid to research and work of scientists during the Second World War. Were presented the basic results of psychologists practical activities during the war years and in related thematic areas.

Key words: *prewar psychological issues, personality, interaction between the practice and psychology, defense issues, general psychological researches.*

Постановка проблеми. Наука давно прийшла до висновку, що розвиток військової справи, зміна способів ведення війни вимагають такої системи підготовки військових кадрів, в центрі якої стоїть людина, якій властивий високий рівень розвитку творчої активності, прояв самостійності, наполегливості, відданості військовій справі, хоробрості, мужності, рішучості та самовідданості.

Аналіз досліджень, проведених військовими психологами у роки другої світової війни, засвідчує, що всі вищезазначені характеристики мають психологічну складову й значною мірою залежать від теоретичної й практичної роботи психологів.

Відповідно до зазначеного, **метою** статті є виявити зміни, які відбулися у розвитку психологічної науки в роки війни, та розкрити основні напрями психологічних досліджень та роль психологів у справі захисту Батьківщини у роки другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. На рубежі 20–30-х років минулого століття в соціально-політичному житті радянської країни відбуваються серйозні зміни. На тлі гострої класової боротьби все більше посилюються тоталітарні тенденції, які проникають і в сферу науки. Наростають процеси ідеологізації наукової діяльності, наукові дискусії все більше набувають кон'юнктурно-ідеологічного, а не творчого характеру. Проголошений принцип партійності і класового підходу стає головним мірилом, критерієм оцінки і одним із головних принципів організації науки. Відповідно, рівень цінності і значущості наукових теорій, концепцій визначався їх відповідністю марксистським ідеям. Будь-який відступ від панівної методологічної парадигми карався найбільш суворою мірама.

Однією із перших галузей науки, що відчула на собі всю силу репресивних санкцій, стала психологія. І це не випадково, оскільки основна мета і спрямованість тоталітарного режиму полягає в мінімізації ініціативи і творчості, в забезпеченості керованості всіма суб'єктами соціального життя, й через це виникла потреба в «стандартизованій особистості» й уніфікованій поведінці, що заходило в складне протиріччя з природною сутністю людини й психологічного пізнання.

У надзвичайно складних умовах ідеологічного тиску з боку держави відбувалося формування радянської психології як специфічної наукової школи з характерними рисами і властивостями. Власне, виявлення цих особливостей і допоможе нам сформулювати відповідь на запитання: якою ж була радянська психологія до початку та в роки війни?

Радянська психологія представляла собою **монометодологічну систему**, ідейною основою якої виступав «матеріалістичний монізм», з визнанням матеріального начала, щодо якого психічне розглядалося як похідна, утверджувався принцип детермінізму, відображувальна природа й соціальна зумовленість психіки.

Разом з тим, незважаючи на суттєві інтелектуальні втрати, яких зазнала психологія внаслідок репресій, вона продовжувала розвиватися. Завдяки творчій ініціативі багатьох учених удалося суттєво просунути в осмисленні різних проблем психології: дослідження матеріального субстрата психіки і сенсорних процесів (Б. Ананьєв, В. Бехтерєв, І. Павлов та ін.); аналіз процесуально-змістових характеристик психіки на основі єдності принципу свідомості і діяльності

(С. Рубінштейн); дослідження процесу формування вищих психічних функцій в руслі культурно-історичної концепції (Л. Виготський); розроблення проблеми установки (Д. Узнадзе); психологічні дослідження діяльності і відображення (О. Леонтьєв); розгляд проблем індивідуальності (Б. Теплов); формування цілісного підходу до розуміння особистості і її розвитку (М. Басов, А. Макаренко, Г. Костюк та ін.).

Особливої уваги заслуговує оцінка рівня розвитку військової психології. Слід відзначити, що в якості самостійної науки військова психологія в довоєнні роки не сформувалась. Перші спеціальні праці з військової психології в Радянському Союзі опубліковано уже після війни, в 50-ті та 60-ті роки (Т. Єгоров, 1961; О. Барабанщиков, К. Платонов, М. Феденко, 1967; Г. Луков, 1957; Л. Шварц, 1948).

До числа найбільш важливих проблем військової психології довоєнного періоду можуть бути виокремлені: військове навчання і підготовка кадрів (К. Платонов, Л. Шварц); професійний відбір і професійне консультування (Н. Добротворський, О. Нечаєв, І. Шпільрейн та ін.); структура, задачі і способи організації медико-психологічної експертизи (С. Мінц, К. Платонов); формування льотних навичок (С. Геллерштейн, Л. Шварц); розвиток та удосконалення політичної грамотності вояків (І. Шпільрейн); організація маскування на основі врахування і дослідження особливостей зорового сприймання (К. Корнілов, А. Смірнов, Б. Теплов та ін.); виявлення психологічних профілів різних видів військової діяльності, дослідження особливостей військової діяльності (Г. Голубев, К. Платонов та ін.).

Здійснюючи загальну оцінку стану наукових досліджень в галузі психології в зазначений період, Б. Ананьєв писав, що розпочинаючи з 1937–1938 р.р. і до початку війни, спостерігається стрімке зростання радянської психології. Саме на ці роки припадає найбільша кількість публікацій з психології, захист докторських і кандидатських дисертацій, проведення першого узагальнення наукових праць радянських психологів, результатом якого стали «Основи загальної психології» С. Рубінштейна [2].

Друга світова війна докорінно змінила всі сфери життя країни, у т. ч. й розвиток військової психології. Наука й наукова інтелігенція не залишились осторонь від цього процесу. Уже 28 червня 1941 року Академія наук СРСР звернулась до вчених всіх країн із закликом об'єднати всі сили для захисту людської культури від нацизму. У цей рішучий час радянські вчені ідуть зі своїм народом, віддаючи всі сили боротьбі з фашизмом, зазначалося у зверненні. З початком війни військово-медична тематика стала провідною в діяльності всіх наукових центрів медичного профілю. Для координації цієї роботи в системі АН СРСР

17 липня 1942 року було створено Воєнно-санітарну комісію при Президії АН СРСР під керівництвом академіка Л. Орбелі [цит. за 10].

Зміни відбулися й у галузі психологічної науки, зокрема, необхідно було якісно змінити форми взаємодії психології з практикою, сприяти зростанню прикладних розробок тощо. Крім того, слід було врахувати той факт, що більшість науково-практичних центрів були евакуйовані в тил країни і роботу необхідно було налагоджувати в абсолютно нових умовах. Зокрема, 22 червня 1941 року разом з іншими лєнінградськими академіками був евакуйований в Казахстан відомий вітчизняний психофізіолог, автор концепції рівневої будови рухів, лауреат Сталінської премії М. Бернштейн. Багато відомих психологів боролися безпосередньо на фронті, зокрема Г. Андреєва, В. Богославський, М. Гамезо, А. Глоточкін, А. Ковальов, А. Петровський, Є. Соколов, Д. Ельконін та багато інших. Практика, потреби суспільного життя завжди були вагомим стимулом наукової діяльності. Основною метою наукової діяльності учених стало обслуговування потреб фронту.

Об'єктивні задачі часу вимагали посилення прикладної спрямованості психологічних розробок, завершення їх цілісного циклу — від теоретичного обґрунтування проблеми до її практичного втілення. Багатогранна діяльність психологів воєнних років включала проведення наукових досліджень з оборонної тематики, організації санітарно-гігієнічних і профілактичних заходів, робота у сфері виробництва, у сфері охорони здоров'я, освіти тощо. Головна задача, яка була поставлена перед психологами, полягала в активному і масштабному застосуванні психологічних розробок і результатів досліджень у вивченні негативних психологічних феноменів.

Важливим напрямом практичної діяльності психологів було розроблення рекомендацій по світломаскуванню. Вченим до кінця 1942 року удалося провести експеримент і отримати цікаві емпіричні дані, які використано на практиці при маскуванні висотних будівель. В основу експерименту було покладено теоретичні положення сприймання кольору та співвідношення кольору об'єкта і кольору поля (тла), на якому він знаходиться. Колір поля слід вважати індукуючим, колір об'єкта — реагуючим у випадку контрастної дії об'єктів (площ) перцепції. У взаємодії кольору об'єкта і кольору тла важлива роль належить контрастним співвідношенням. Крім співвідношення по світлості, на контрастність суттєво впливають кольоровий тон і насиченість. Встановлено, що насичені і теплі кольори дають меншу контрастну дію за своїм тоном, ніж холодні кольори і малонасичені. Взаємодія індукуючих і реагуючих кольорів відіграє виключно важливу роль у камуфляжному забарвленні. Виявилось, що колір сприймається не

ізолювано, а пов'язаний з впливом на зір об'ємних якостей об'єкта — їх форми, фактури, величини і кількості, його сприймання залежить від розміщення в загальній структурі перцептивного поля, т.т. топографії місцевості, елементом якої вони є [4, 5, 7, 8, 9 та ін.].

Таким чином, проведене експериментальне дослідження не тільки підтвердило низку основних психофізіологічних принципів і закономірностей сприймання спостерігачем об'єктів, але й висунуло багато цікавих нових положень, які мають практичний інтерес і сьогодні.

Крім оборонної тематики проводилися й загальнопсихологічні дослідження, що свідчило про подальшу перспективну орієнтованість психологічної науки і розробленні її теоретичних основ. До найбільш значущих досягнень теоретичної думки того часу належать такі напрацювання: дослідження питань психогенезису розвитку відчуттів (Б. Анан'єв); дослідження проблем виникнення чутливості, як здатності елементарного відчуття; розроблення проблем структури діяльності (О. Леонт'єв); наукове розроблення та обґрунтування варіативності чутливості органів чуттів та їх професійна диференціація (А. Ярмоленко, Р. Канічева та ін.); дослідження в області нейропсихології (А. Лурія); дослідження проблем мимовільного запам'ятовування (П. Зінченко).

Одним із найважливіших науково-практичних завдань, що вирішувалися психологами в роки війни, було відновлення боєздатності й працездатності поранених бійців. Треба відзначити, що робота з відновлення функцій завжди була одним з найважливіших завдань медичної практики в умовах воєнного часу. Друга світова війна в цьому відношенні не була винятком. Два види бойових травм стали об'єктами пильної уваги психологів у роки війни. По-перше, це найбільш важкі з усіх видів військових травм — поранення головного мозку і, по-друге, вогнепальні поранення опорно-рухового апарату (в основному, верхніх кінцівок). Відповідно, черепно-мозкові поранення були пов'язані з відновленням нервово-психічних функцій мозку, а травми верхніх кінцівок — з відновленням рухових функцій руки. Зупинимося більш детально на лікувально-відновлювальній діяльності психологів поранених з черепно-мозковими пораненнями [19].

На той час у медицині утвердилася думка про те, що функції безпосередньо порушених ділянок мозку не відновлюються, а функції порушеної периферичної нервової системи відновлюються надзвичайно повільно в результаті проростання центральних відрізків нерва на периферію. Враховуючи ці факти, особлива увага приділялася відновленню функцій шляхом переміщення їх до інших, як правило, симетричних органів, і шляхом розгальмовування функцій там, де

ураження ділянок нервової тканини вело до їх тимчасового гальмування. Психологи ж запропонували свій варіант відновлення втрачених функцій — через їх функціональну перебудову.

Ще в довоєнних психофізіологічних дослідженнях були отримані дані, що дозволяють припустити, що будь-яка складна функція (мовлення, лічба, мислення та ін.), по суті, є складною функціональною системою, що ґрунтується на спільній роботі багатьох ділянок мозкової кори. При цьому кожна з цих ділянок, будучи частиною кіркового представництва того чи іншого аналізатора, вносить свій специфічний внесок у здійснення діяльності функціональної системи. Враження однієї ділянки кори мозку супроводжується порушенням всіх процесів, які спираються на участь цієї кіркової зони. Функціональна системність будови мозку і здійснення складних видів психічної діяльності призводить до того, що руйнування різних ділянок мозку має наслідком порушення однієї і тієї ж функціональної системи (наприклад, довільної дії, мовлення чи уваги). Водночас, особливості перебігу того чи іншого процесу можуть бути нівельовані шляхом компенсаторного включення в здійснення порушеної діяльності нових, збережених ділянок кори головного мозку. Саме на цьому напрямку відновлення порушених функціональних систем і зосередили свої зусилля психологи. На основі отриманих даних були розроблені нові ефективні методи працетерапії та лікувальної фізкультури, які широко використовувалися в медичній практиці евакогоспіталів і зіграли велику роль у відновленні боєздатності і працездатності поранених бійців. Такий підхід дозволяв скоротити час повернення бійців до строю в кілька разів [6, 12, 13, 14 та ін.].

Вивчаючи загальну клінічну картину і динаміку психічної діяльності людини, її відхилення від норми, психологи повинні були дати нейрохірургу і невропатологу допомогу у визначенні місця і поширеності ураження [14–16]. Цим визначалися і практичні завдання, що полягали в розробленні адекватних методів діагностики локальних мозкових уражень або ускладнень, викликаних пораненнями, пошуку і використання раціональних, психологічно обґрунтованих методик, прийомів і вправ відновлення порушених психічних функцій [14, с. 130]. Принцип відновлення психічних функцій на основі перебудови функціональних систем (особливо шляхом залучення системи смислових зв'язків, що склалися на основі другої сигнальної системи) відрізнявся універсальністю й можливістю застосування до різноманітних порушень мозкової діяльності, що відповідно зумовило широкі можливості його застосування у відновлювальній практиці. У роки війни клінічна робота проводилася психологами по

відновленню рухів і мовлення (мовної артикуляції, розуміння мови), письма і читання, слуху та зору, процесів рахунку і просторових операцій, динаміки розумових і пізнавальних процесів, по компенсації дефектів праксису і гнозису.

Прийоми, що застосовувалися з цією метою, були різноманітні, але за своєю суттю вони завжди зводилися до різних форм психологічного впливу, що змінює установку пораненого, включаючи загальмовану функцію в систему збережених і активно діючих процесів.

Отже, психологами було переконливо продемонстровано принципову можливість відновлення нервово-психічних функцій шляхом розгальмовування при мінімальних незворотних органічних порушеннях мозкових структур як результату воєнних травм. У цьому аспекті цінність такої роботи полягала в тому, що психологами розроблялися конкретні методики і лікувальні процедури впливу на поранених, які оперативно освоювалися на практиці великим числом лікарів і медичних працівників.

Однією з пріоритетних у військовій тематиці радянської психології була проблема особистісних якостей рядового і командного складу. І це цілком логічно і зрозуміло, адже саме людський чинник є одним з головних і визначальних умов, що забезпечує результат військових баталій. Оскільки війна розпочалася при істотній військово-політичній і організаційній перевазі противника, то особливе значення у відбитті нападу загарбників набув саме моральний чинник: стійкість, прагнення до перемоги, патріотичні почуття й ідеали тощо.

Серед праць цього напрямку особливий інтерес представляє цикл воєнних і післявоєнних досліджень одного з лідерів радянської диференціальної психології і психофізіології Б. Теплова, присвячений вивченню особистості воєначальника. Проведення цієї роботи було продиктовано соціальним замовленням, здійснювалося вченим в не легких умовах евакуації, надихалось його прагненням допомогти своєму народу в його боротьбі. Водночас, це, здавалося б, суто практичне завдання, набуває в працях Б. Теплова глибокого фундаментального звучання. Вона вирішувалася через звернення до таких ключових проблем психології, як проблеми загальних розумових здібностей і практичного мислення [21].

Розум полководця, як вважає Б. Теплов, представляє один із типових прикладів «практичного розуму». Тому дослідження розумової діяльності полководця має, на думку автора, не тільки практичний, але й науковий інтерес, є однією з підстав розвитку психології мислення. Робота була виконана на військово-історичному матеріалі, літературних та історичних документах, судженнях самих досліджуваних

історичних персонажів та ін. Об'єктом історико-психологічного дослідження стали полководці різних часів і народів: М. Кутузов, О. Суворов, Наполеон Бонапарт, М. Драгомиров, І. Мюрат, М. Ней, К. Клаузевіц та інші. З ними Б. Теплов вступає в діалог, полемізує, звертається до їхнього життєвого досвіду і військової діяльності, реконструюючи відповідний психотип воєначальника й особливості його розумової діяльності. Специфічними особливостями мислення воєначальника, що визначають ефективність його діяльності як військового керівника, Б. Теплов називає такі характеристики [21, с. 238]:

— вміння зберігати чіткість і ясність мислення, приймати адекватні рішення у критичній ситуації, проявляти «максимальну продуктивність розуму в умовах максимальної небезпеки»;

— здатність на основі «системного аналізу» здійснювати одночасно цілісне і конкретне бачення й оцінку ситуації, виявляти в ній головне і суттєве, стрижневе і водночас — чітко фіксувати і враховувати все, зокрема: справжній військовий геній — це завжди і геній цілого, і геній деталей;

— вміння на основі складного і різноманітного вихідного матеріалу, що підлягає осмисленню, приймати прості і зрозумілі рішення: «перетворювати складне в просте»;

— вміння діяти і приймати рішення в невизначених умовах, в ситуаціях непередбаченої зміни обстановки;

— «здатність до ризику, сміливість думки, «мужність розуму», «рішучість» в подоланні сумнівів у поєднанні з обережністю, обачністю, ощадливістю, критичністю думки: «обережна сміливість» [там само, с. 254];

— вміння розгадувати, розуміти і враховувати плани дій противника, проникати в його задуми і наміри, «підпорядковувати свій розум відомостям про ворога» і вже на цій основі — визначати свою стратегію і тактику (підпорядковувати собі «волю противника»);

— гнучкість, рухливість розуму, швидкість реагування на ситуацію, що змінюється, при одночасній завзятості в здійсненні прийнятих планів;

— прогностичні здібності: вміння передбачати хід, результати і наслідки військових баталій;

— оперативність мислення: «швидкість орієнтування та прийняття рішення» на основі розвитку інтуїції і багатого практичного досвіду.

Б. Теплов вказував, що для того, щоб стати хорошим полководцем, поряд з природними задатками («природною силою розуму»), необхідна різнобічна «культура думки», професійна підготовленість та освіченість: «Недостатньо сказати: полководець має бути дуже

розумною людиною. До цього треба додати: полководець має бути високоосвіченою людиною, він повинен мати прекрасний вишкіл і високу освіту» [там само, с. 297].

Виокремлюючи основні психологічні якості, що характеризують великих воєначальників, Б. Теплов підкреслює складну діалектику й відсутність однобічності в їхньому розвитку, амбівалентність їх прояву: швидкість прийняття рішень поєднується з неквапливістю, сміливість — з розрахунком і обережністю, аналітичні здібності — з синтетичними та ін. Інтелектуальні властивості, на думку вченого, не виступають в ізольованому вигляді, а існують і розвиваються в цілісній структурі особистості, у взаємодії з іншими особистісними характеристиками і властивостями, вони нерозривно пов'язані з емоційно-вольовими проявами людини, її знаннями, досвідом.

До переліку важливих особистісних проявів воєначальника, показників «військового таланту» і «військового покликання» Б. Теплов включає емоційну стійкість, відсутність астеничних реакцій на небезпеку, вміння зберігати здатність адекватно мислити в критичних ситуаціях: «... у всякого доброго воїна, а тим більше у будь-якого великого полководця ... небезпека не тільки не знижує, а, навпаки, загострює роботу розуму», викликає «емоційний стан стічного типу, позитивно забарвлений, тобто пов'язаний зі своєрідною насолодою і підвищує психічну діяльність» [там само, с. 234]. Тобто йдеться не про наявність чи відсутність у людини емоції страху в бою (як правило, абсолютно спокійним в бою бути неможливо), а про те, чи виступає вона в астеничній формі чи набуває характеру емоції «бойового збудження».

Звідси випливають висновки Б. Теплова [21]. По-перше, інтелект у людини один, і єдині основні механізми мислення. По-друге, критерієм виокремлення різних форм розумової діяльності є специфіка визначених задач та характер зв'язку мислення з практикою. І теоретичне, і практичне мислення пов'язані з практикою, але «по-різному». У разі практичного мислення цей зв'язок «має більш безпосередній характер». Робота практичного розуму безпосередньо вплетена в практичну діяльність і піддається її безперервному випробуванню. По-третє, з огляду на більш високу «відповідальність» практичного мислення за наслідки прийнятих рішень і більш жорсткі часові параметри його функціонування, Б. Теплов відкидає думку про перевагу теоретичного розуму над практичним. Він зазначає, що немає ні найменшої підстави вважати роботу практичного розуму більш простою і елементарною, ніж роботу розуму теоретичного. Та й фактично вищі прояви людського розуму ми спостерігаємо однаковою мірою і у великих практиків, і у великих теоретиків.

Таким чином, Б. Теплов одним з перших у радянській психології звертається до розгляду особливостей практичного інтелекту і визначає ті ключові підходи і позиції, які й зараз використовуються в якості теоретичного підґрунтя при розробленні зазначеної проблематики.

Важливим підґрунтям дослідження особистісних властивостей став їх розгляд у контексті тієї конкретної суспільної практики, в яку включена людина, тобто на основі реалізації діяльнісного підходу у вивченні особистості. Як писав про це один із класиків зазначеного підходу С. Рубінштейн, що в ідеологічному плані важливого значення набуває наше розуміння шляхів розвитку особистості і формування її психічних особливостей — здібностей, характерологічних властивостей; в конкретній діяльності. У праці психічні властивості людей не тільки проявляються, але й формуються; практика життя дає на кожному кроці багатющий фактичний матеріал, який свідчить про те, як на роботі, в навчанні та праці — розгортаються і відпрацьовуються здатності людей [18]. У цьому твердженні щодо розгортання можливостей людини, розвитку її характерологічних властивостей і здібностей у різних видах діяльності, С. Рубінштейн бачить справжній гуманізм психологічної науки.

Природно, що такий підхід був реалізований і стосовно сфери військової діяльності. Так, Г. Єгоров підкреслює, що процес «відпрацювання» характеру має відбуватися в безпосередній діяльності людей, виконуватися в боротьбі з труднощами, в умовах, наближених до особливої діяльності» [3, с. 53]. Військова діяльність, пред'являючи до людини специфічні вимоги, покладає на неї ті чи інші зобов'язання, відповідно формує певний набір особистісних якостей воїна. Як соціальні умови формування характеру, виступають ситуаційні чинники — конкретні умови, в яких розгортається діяльність людини, реалізуються і проявляються її особистісні якості. Війна створювала особливу ситуацію для життєдіяльності людини, яку можна охарактеризувати як екстремальну. А це, в свою чергу, визначало задачі і напрямки функціонування людини, особливості її психічного розвитку. Тому, важлива лінія аналізу особистісних характеристик людини в психологічній літературі військових років полягала якраз у виявленні та вивченні тих властивостей особистості, які особливо важливі в важких, екстремальних умовах бойової обстановки. До їх числа відносяться такі особистісні характеристики, як воля, мужність, сміливість, героїзм та ін. [там само].

Хоробрість, сміливість, героїзм визначаються психологами як прояви особистісних вольових дій. Спроба їх вивчення і пояснення, відповідно, включала виявлення мотивів людської поведінки,

особливостей вольової та емоційної сфер особистості. Важливість мотиваційного аспекту зумовлена тим, що вольова дія завжди заснована на будь-яких мотивах. Несвідомі мотиви (спонукання) оцінюються як нехарактерні для вольової поведінки. Які ж мотиви спонукають людину до здійснення сміливої вольової дії? На думку радянських психологів, — це, перш за все, моральні мотиви поведінки, суспільно-значущі за своїм характером. У зв'язку з цим проблема мотивів людської поведінки розглядалась як одна з найважливіших проблем радянської психології.

В якості конкретних мотивів вольової поведінки в першу чергу виокремлювалась любов і відданість Батьківщині, ненависть до ворога, усвідомлення справедливості суспільних ідеалів. М. Левітов писав: «Свідомість правоти мети — великий і постійний стимул для вольового підйому. Все те, що поглиблює цю свідомість, сприяє загартуванню волі, формуванню цілісного і принципового характеру радянського бійця» [11, с. 42].

Поряд з позитивними піднесеними мотивами, людиною в роки війни рухала і ненависть до ворога, яка виховувалася в бійцях буднями фронтового життя й була природною реакцією на жахливі злодіяння загарбників. Її формування розглядалось як важливий чинник підвищення боєздатності армії. У найбільш концентрованому вигляді ця ідея була виражена відомим радянським письменником А. К. Толстим: «...Щоб перемогти ворога, — писав він, — потрібна сильна, міцна, смілива ненависть ... Не чорна, яка руйнує душу, але світла священна ненависть, яка об'єднує і підносить» [цит. за 9, с. 104)].

Аналіз тематики військових публікацій підтверджує широту охоплення різних аспектів проблеми психології характеру. Предметом вивчення були такі властивості характеру, як патріотизм (Н. Корнілов, 1941), відвага, мужність і героїзм (Рубінштейн, 1943; Феофанов, 1941; Фортунатов, 1942 та ін.), активність та ініціативність (А. А. Чернікова, Н. Сальман), дисциплінованість і витривалість (Спиридонова, 1944; Хрустальова, 1942). І це цілком природно, тому що саме ці якості в екстремальних умовах набували статусу суспільно значущих (а для бійців — одночасно і професійно значущих) властивостей особистості, відігравали особливу роль в забезпеченні ефективності бойової діяльності. Проявляючись в діях і вчинках, розглянуті властивості найбільш повно відображають вольову сферу особистості, тому їх вивчення, поряд з урахуванням мотиваційного аспекту, базувалося на тому чи іншому розумінні специфіки вольових дій.

Вольова дія обов'язково передбачає здійснення деякого зусилля, напруження. На думку М. Левітова, вольовою залишається та людина,

воля якої пронизує всі сторони її діяльності, є визначальною рисою, стрижнем її особистості. Таку людину відрізняють такі особливості: «ясність мети» і цілеспрямованість дій і вчинків; «активність волі» (що виявляється в рішучості, сміливості, ініціативності при прийнятті рішень і виконанні дій); «стійкість волі» (що складається зі здатності здійснювати тривалі зусилля з подолання перешкод на шляху до досягнення мети; в наполегливості, завзятості, виносливості); «організованість волі» (що виражається в таких психологічних характеристиках, як дисциплінованість, витримка, самоконтроль, впевненість в собі і в своїй справі та ін.). Таким чином, воля, за М. Левітовим, являє собою інтегральне психологічне утворення, що концентрує в собі комплекс «силових» особистісних властивостей і визначає особливості їх розвитку і прояву [11].

Оригінальна теоретична модель розгляду особистісних характеристик представлена в працях М. Феофанова, в яких обґрунтовується необхідність їх дослідження в контексті емоційних проявів. Так, визначаючи сміливість, М. Феофанов підкреслює, що це одна з емоційних рис характеру людини, що виявляється, на його думку, в таких вчинках, як героїзм, відвага, самовідданість. Головний акцент при розкритті цієї якості робиться автором на вивченні змісту чуттєвих переживань, які супроводжують вчинки людини, при цьому визначається дві групи почуттів, що стимулюють сміливі і рішучі дії. Перша — «це приємне переживання відомого ризику або «пристрасть до небезпеки». Ризик, що загрожує небезпекою, збуджує у сміливої людини особливий радісний стан, а у деяких — навіть стан, близький до захоплення. Приємність ризику поєднується з надією подолання небезпеки» [22, с. 60].

Друге джерело сміливості — «почуття боротьби» як прояв власних сил і здібностей, а також радість успіху боротьби і досягнення поставленої мети. Це, в свою чергу, сприяє підвищенню почуття самоповаги, впевненості в своїх силах, в збільшенні своєї суспільної значущості. Автор наводить відгук бійців про те, що під час бою їх охоплює радісний жар боротьби, бою перемоги, який настільки великий, що часом нівелює, згладжує гостроту больових відчуттів від ран, змушує людину забути про особисту небезпеку, про загрозу смерті [там само].

Надзвичайно важливим є те, що збуджують і стимулюють вплив на людину приклади героїзму і самопожертви, які ведуть до виникнення цілої гами почуттів: захоплення самовідданим вчинком, прагнення слідувати за героєм, наслідувати його, які активізуються на основі самоповаги, гніву і бажання помститися за загиблого товариша.

Цікавою є думка М. Феофанова про те, що поєднання сміливості з іншими особистісними якостями, веде до утворення нових

властивостей. І в цьому відношенні значущим є протиставлення автором «божевільної сміливості», що не враховує розмірів реальної небезпеки і особливостей обстановки, як такої, яка виступає в єдності з самовладанням, обережністю, точним розрахунком. У цьому випадку сміливість набуває нової якості, стає мужністю. Мужня людина не допускає виникнення почуття страху, вміє керувати своєю свідомістю, волею, емоціями. Вчений визнає, що здійснення сміливого і мужнього вчинку включає в якості важливих складових активну розумову діяльність (обдумування способів подолання небезпеки, виходу зі складних ситуацій тощо). Але ключовою, системотвірною якістю цього складного особистісного феномена він вважає зміст емоційних переживань. Виходячи з цього, мужність оцінюється ним не як простий інтелектуальний акт психічної діяльності, а як специфічний психічний стан, при якому перебіг розумової діяльності відбувається в умовах самовладання, нівелювання астенічних емоцій. В якості підтвердження вчений посилається на встановлені емпіричні факти, згідно з якими в умовах небезпеки думка особливо інтенсивно функціонує саме у мужніх людей.

Наведений вище матеріал свідчить про існування різних підходів до розгляду природи і умов формування і прояву мужності й героїзму: через дослідження мотиваційної сфери; через вивчення вольових процесів; через аналіз емоційних проявів людини. Зазначені підходи відображають окремі аспекти цього складного особистісного прояву.

Звертає на себе увагу те, що при розкритті тих чи інших особистісних якостей, як правило, використовувався метод аналізу крайніх, антагоністичних випадків. Так, поряд зі зразками сміливості, самостійності, рішучості, в психологічних працях військового періоду представлені приклади боягузтва, безініціативності, нерішучості. Використання прийому «контрастних пар» додає наведеним результатам більшої вагомості й переконливості. Так, наприклад, поряд з піднесеними почуттями, котрі характеризують героїку бою, вагоме місце відводиться опису почуття страху. Страх розглядається як емоційний стан астенічного типу, що виникає у людини у критичних ситуаціях. У свою чергу, саме реакція на цей емоційний стан є важливим критерієм класифікації особистісних якостей людини, які пов'язані зі здатністю опановувати свій страх, управляти своєю свідомістю та емоціями. Однією із головних характеристик є самовладання. Самовладання проявляється у свідомому контролі над своїми емоційними переживаннями, специфічних зовнішніх поведінкових проявах, стриманості, спокої, терпінні, впевненості у собі.

Таким чином, очевидно, що розвиток психологічної науки в роки війни не тільки не зупинявся, але й набув нового імпульсу. Відчуття спільної відповідальності за долю країни, прагнення зробити свій внесок у перемогу стали основними мотиваторами розвитку творчої активності психологів цього часу. Все це сприяло відновленню статусу психології як науки, яка зазнала значних деструктивних впливів з боку партійного керівництва радянського союзу у передвоєнні роки.

Висновки. Дослідження змін, які відбулися у розвитку психологічної науки в роки другої світової війни дають підстави для таких висновків.

Друга світова війна суттєво змінила розвиток військової психології. Психологами було доведено, що їхня праця дала змогу суттєво просунутися в осмисленні різних проблем психології, таких як ролі матеріального субстрата психіки і сенсорних процесів, динаміки змістових характеристик психіки, процесів формування вищих психічних функцій в руслі культурно-історичної концепції, проблем індивідуальності, цілісного розуміння особистості і її розвитку тощо. Цінність такої роботи полягала в тому, що, спираючись на результати власних досліджень, психологами розроблено цілу низку методик і процедур відновлення поранених, які оперативно освоювалися на практиці.

Однією з пріоритетних у військовій тематиці радянської психології була проблема особистісних якостей рядового і командного складу. Оскільки війна розпочалася при істотній військово-політичній і організаційній перевазі противника, то особливого значення у відбитті нападу загарбників набув саме моральний чинник: стійкість, прагнення до перемоги, патріотичні почуття й ідеали тощо.

Перспективою подальших досліджень може бути вивчення особливостей інформаційно-психологічного протистояння в роки Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. О психокортикальном восстановлении при черепно-мозговых травмах / Б. Г. Ананьев // В помощь медработникам эвакогоспиталей. — Тбилиси, 1942. — № 4–5. — С. 38–57.
2. Ананьев Б. Г. Из оборонного опыта / Б. Г. Ананьев // Советская педагогика. — М., 1943. — № 2–3. — С. 48–50.
3. Егоров Т. Г. Психология / Т. Г. Егоров. — М.: Воениздат, 1952. — 208 с.
4. Беркенблит З. М. К вопросу о совпадении цветов последовательного контраста с дополнительными цветами / З. М. Беркенблит, А. И. Зотов, Р. А. Каничева // Труды Института мозга. — Л., 1947. — Т. XVIII.
5. Доброхотов С. П. О научно-исследовательской тематике кафедр педагогики педагогических институтов / С. П. Доброхотов // Советская педагогика. — М., 1944. — № 2–3. — С. 47–50.

6. Запорожец А. В. Вклад ранних исследований А. Н. Леонтьева в развитие теории деятельности / А. В. Запорожец, Д. Б. Эльконин // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. 14. : Психология, 1979. — № 4. — С. 14–24.

7. Зотов А. И. Цветность монокулярного и бинокулярного последовательно образа от бинокулярно-смешанного цвета / А. И. Зотов // Труды Института мозга. — Л., 1947. — Т. XVIII.

8. Каничева Р. А. Ленинградские психологи в годы войны / Р. А. Каничева, А. В. Ярмоленко // Психологический журнал. — М., 1985. — № 6. — С. 3–7.

9. Кольцова В. А. Деятельность психологов в годы Великой Отечественной войны / В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник // Психологический журнал. — М., 1990. — Т. 11, № 3. — С. 16–25.

10. Кольцова В. А. Советская психологическая наука в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник. — М. : Институт психологии РАН, 2006. — 360 с.

11. Левитов Н. Д. Воля и характер бойца / Н. Д. Левитов // Военный вестник. — М., 1994. — № 1. — С. 40–48.

12. Леонтьев А. Н. К вопросу о генезисе чувствительности / А. Н. Леонтьев // Психология : Сборник посвященный 60-летию со дня рождения и 35-летию научной деятельности Д. Н. Узнадзе. — Тбилиси, 1944. — С. 215–230.

13. Леонтьев А. Н. Восстановление движений: Исследование восстановления функций руки после ранения / А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец. — М., 1945. — 231 с.

14. Лурия А. Р. Восстановление функций мозга после военной травмы / А. Р. Лурия. — М., 1948. — 235 с.

15. Лурия А. Р. Советские психологи в годы Великой Отечественной войны / А. Р. Лурия // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. — М., 1975. — № 5. — С. 757–759.

16. Лурия А. Р. Вклад Б. М. Теплова в конкретную психологию / А. Р. Лурия // Психология и психофизиология индивидуальных различий. — М., 1977. — С. 64–71.

17. Письма психологов Харьковской группы А. Н. Леонтьеву в годы войны // Психологический журнал. 1995. — Т. 16, № 5.

18. Рубинштейн С. Л. Советская психология в условиях Великой Отечественной войны / С. Л. Рубинштейн // Под знаменем марксизма. — М., 1943. — № 9–10. — С. 45–61.

19. Рыбников Н. А. Тематика советской психологии в условиях Великой Отечественной войны / Н. А. Рыбников // Советская педагогика. — М., 1944. — № 1.

20. Теплов Б. М. К вопросу о практическом мышлении (опыт психологического исследования мышления полководца по военно-историческим материалам) / Б. М. Теплов // Ученые записки МГУ. — М., 1945. — № 90.

21. Теплов Б. М. Ум полководца / Б. М. Теплов // Избранные труды. В 2-х т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 223–305.

22. Феофанов М. П. Воспитание смелости и мужества / М. П. Феофанов // Советская педагогика. — М., 1941. — № 10. — С. 60–65.

References transliterated

1. Anan'ev B. G. O psihokortikal'nom vosstanovlenii pri cherepno-mozgovykh travmah / B. G. Anan'ev // V pomoshh' medrabotnikam jevakogospitalej. — Tbilisi, 1942. — № 4–5. — S. 38–57.
2. Anan'ev B. G. Iz oboronogo opyta / B. G. Anan'ev // Sovetskaja pedagogika. — M., 1943. — № 2–3. S. 48–50.
3. Egorov T. G. Psihologija / T. G. Egorov. — M.: Voenizdat, 1952. — 208 s.
4. Berkenblit Z. M. K voprosu o sovpadenii cvetov posledovatel'nogo kontrasta s dopolnitel'nymi cvetami / Z. M. Berkenblit, A. I. Zotov, R. A. Kanicheva // Trudy Instituta mozga. — L., 1947. — T. XVIII.
5. Dobrohotov S. P. O nauchno-issledovatel'skoj tematike kafedr pedagogiki pedagogicheskikh institutov / S. P. Dobrohotov // Sovetskaja pedagogika. — M., 1944. — № 2–3. — S. 47–50.
6. Zaporozhec A. V. Vklad rannih issledovanij A. N. Leont'eva v razvitie teorii dejatel'nosti / A. V. Zaporozhec, D. B. Jel'konin // Vestn. Mosk. un-ta. — Ser. 14.: Psihologija, 1979. — № 4. — S. 14–24.
7. Zotov A. I. Cvetnost' monokuljarnogo i binokuljarnogo posledovatel'nogo obraza ot binokuljarno-smeshannogo cveta / A. I. Zotov // Trudy Instituta mozga. — L., 1947. — T. XVIII.
8. Kanicheva R. A. Leningradskie psihologi v gody vojny / R. A. Kanicheva, A. V. Jarmolenko // Psihologicheskij zhurnal. — M., 1985. — № 6. — S. 3–7.
9. Kol'cova V. A. Dejatel'nost' psihologov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny / V. A. Kol'cova, Ju. N. Olejnik // Psihologicheskij zhurnal. — M., 1990. — T. 11, № 3. — S. 16–25.
10. Kol'cova V. A. Sovetskaja psihologicheskaja nauka v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945) / V. A. Kol'cova, Ju. N. Olejnik. — M.: Institut psihologii RAN, 2006. — 360 s.
11. Levitov N. D. Volja i harakter bojca / N. D. Levitov // Voennyj vestnik. — M., 1994. — № 1. — S. 40–48.
12. Leont'ev A. N. K voprosu o genezise chuvstvitel'nosti / A. N. Leont'ev // Psihologija: Sbornik posvjashhennyj 60-letiju so dnja rozhdenija i 35-letiju nauchnoj dejatel'nosti D. N. Uznadze. — Tbilisi, 1944. — S. 215–230.
13. Leont'ev A. N. Vosstanovlenie dvizhenij: Issledovanie vosstanovlenija funkcij ruki posle ranenija / A. N. Leont'ev, A. V. Zaporozhec. — M., 1945. — 231 s.
14. Lurija A. R. Vosstanovlenie funkcij mozga posle voennoj travmy / A. R. Lurija. — M., 1948. — 235 s.
15. Lurija A. R. Sovetskie psihologi v gody Velikoj Otechestvennoj vojny / A. R. Lurija // Zhurnal nevropatologii i psichiatrii im. S. S. Korsakova. — M., 1975. — № 5. — S. 757–759.
16. Lurija A. R. Vklad B. M. Teplova v konkretnuju psihologiju / A. R. Lurija // Psihologija i psihofiziologija individual'nyh razlichij. — M., 1977. — S. 64–71.
17. Pis'ma psihologov Har'kovskoj grupy A. N. Leont'evu v gody vojny // Psihologicheskij zhurnal. 1995. — T. 16, № 5.
18. Rubinshtejn S. L. Sovetskaja psihologija v uslovijah Velikoj Otechestvennoj vojny / S. L. Rubinshtejn // Pod znamenem marksizma. — M., 1943. — № 9 – 10. — S. 45–61.

19. Rybnikov N. A. Tematika sovetskoj psihologii v uslovijah Velikoj Otechestvennoj vojny / N. A. Rybnikov // Sovetskaja pedagogika. — M., 1944. — № 1.

20. Teplov B. M. K voprosu o prakticheskom myshlenii (opyt psihologicheskogo issledovanija myshlenija polkovodca po voenno-istoricheskim materialam) / B. M. Teplov // Uchenye zapiski MGU. — M., 1945. — № 90.

21. Teplov B. M. Um polkovodca / B. M. Teplov // Izbrannye trudy. V 2-h t. — M., 1985. — T. 1. — S. 223–305.

22. Feofanov M. P. Vospitanie smelosti i muzhestva / M. P. Feofanov // Sovetskaja pedagogika. — M., 1941. — № 10. — S. 60–65.

Abstract

Os'odlo V. I.,

Doctor of Psychological Sciences,
Professor

SECOND WORLD WAR IN LIGHT OF PSYCHOLOGICAL DIMENSION

The article investigates the changes that have occurred in the development of psychological science in the first half of the twentieth century and also the identification of main areas of psychological research during the Second World War. Also has been shown the important role of psychologists in the protection of the motherland and was implemented general assessment of condition of scientific research in psychology during the war.

There was established that under the war conditions the key tasks that were solved by psychologists require strengthening of the applied orientation of psychological development, completion of whole cycle — from the theoretical study problems to its practical implementation. The multifaceted activity of psychologists of the war years included research on defense issues, sanitary, hygienic and preventive measures, working in manufacturing, healthcare, education and so on. The main task which has been put before the psychologists consisted in the active and large-scale use of psychological developments and research findings in the study of negative psychological phenomena.

According to the study revealed that development of psychological science during the war years not only do not stopped, but gained a new momentum. This has contributed to the restoration of the status of psychology as a science, which has undergone significant destructive influences of the party leadership in the prewar years.